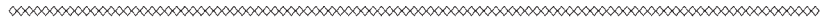

ДОСВІД СТВОРЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ КАРТИ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА

Вивчення політичної географії дореволюційної України й Росії, незважаючи на очевидні досягнення, дотепер не сприяло ліквідації багатьох суттєвих «білих плям». Зокрема, дослідники мають дуже недосконале уявлення про особливості державного, церковного й військового адміністративно-територіального поділу, про дислокацію збройних сил і реальний військовий потенціал держави. Сукупність козацьких формувань, включаючи окремі гарнізони й команди, їхнє територіальне розміщення в співвідношенні з регулярними військами по регіонах країни, як і раніше, залишається недослідженою проблемою.

Практично всі історичні атласи, видані в Росії, не відображають територію розташувань козацьких військ (Катеринославське, Чорноморське (до 1792 р.), Усть-Дунайське Буджацьке, Бузьке, Азовське, Дунайське (з 1856 р. – Новоросійське)) на українських землях після ліквідації Запорізької Січі 1775 р. Ці території не виділяються зі складу губерній, хоча вони, як правило, не підпорядковувалися цивільним губернаторам. Багато в чому таке ігнорування пояснюється незнанням специфіки козацьких військ і відсутністю відомостей про їхні території. Лише нещодавно видані українські атласи дуже приблизно показують загальні контури майже всіх цих військ, але територія Катеринославського зображена абсолютно неправильно¹.

Як відомо, незабаром після ліквідації Запорізької Січі конфронтація з Османською імперією примусила заповнювати нестачу збройних сил шляхом створення нових козацьких формувань. Саме тому колишнім запорожцям було дозволено створити Військо вірних козаків, що потім одержало назву Чорноморського. Історія

цього невеликого на той час війська непогано вивчена. Але ще раніше почалося формування Катеринославського козацького війська (далі – ККВ), яке проіснувало недовго. До його складу було зараховано понад 50 тисяч осіб, які виставляли на службу близько 10 тисяч козаків. Для воєнного управління військом були призначені старшини з Донського козацького війська, а в справах цивільного управління ККВ підпорядковувалося губернській адміністрації.

Навіть відомі енциклопедії дають про ККВ украй поверхневу інформацію, з якої важко отримати уявлення про його територіальні межі. Автор статті про військо в дореволюційній «Военной энциклопедии» вказав різномірні групи населення, включені до складу ККВ, серед яких згадав міщан і однодворців Вознесенської губернії². Але він не уточнив, що ця губернія була утворена тільки 1795 р., а міщани й однодворці регіону були зараховані у військо ще в 1787–1788 рр. Украй скоротивши цю інформацію, автор аналогічної статті в «Советской исторической энциклопедии» помилково зазначив, що міщани й цехові Вознесенської губернії були приписані до війська 1788 р. (коли губернії ще не було)³, при цьому деякі категорії населення, зараховані в козаки, не були згадані.

О.М. Апанович у статті про ККВ у «Радянській енциклопедії історії України» стверджувала, що військо складалося з 10 полків, але також не вказала деякі категорії населення, зараховані в козаки. Імовірно, тому вона помилково вважала, що ККВ одержало для поселення землі в межиріччі Інгулу й Південного Бугу⁴, не підозрюючи, що козацькі поселення війська були розкидані на великому просторі від Південного Бугу до низов'їв Дону. Неправильним є також її твердження, що після ліквідації ККВ 1796 р. «козац. полки, за винятком Бузького, перетворено на регулярні частини царської армії»⁵.

Трохи інакше виглядають помилки в «Советской военной энциклопедии»: тут стверджується, що ККВ було створено на території Катеринославської губернії (Дніпропетровська область), хоча згадана адміністративна одиниця виходила далеко за межі радянської Дніпропетровської області. З різномірних категорій населення, зарахованих у військо, тут згадані лише однодворці,

Чугуївський і Бузькі козацькі полки⁶. Оновлена «Военная энциклопедия», видана в Москві, також повторює частину згаданих вище помилок⁷. Незавершена енциклопедія «Отечественная история», вкрай скорочуючи інформацію, що публікувалася в попередніх енциклопедіях, також не дає зрозумілої відповіді щодо території війська та його складу⁸.

Новітні російські енциклопедії, на жаль, не відрізняються високою якістю. «Большая Российская энциклопедия» в 30 томах взагалі не помістила статтю про ККВ, а науково-довідкове видання «Казачество», що витримало два видання – 2003 і 2008 рр., – повідомляє, що ККВ несло службу наприкінці XVIII – у другій половині XIX ст., хоча відразу говорить, що воно було розформовано 1796 р. Географічні орієнтири, які дає ця книга, здатні лише заплутати читача: повідомляється, що військо було створено «из казаков Бугского полка и однодворцев (категория гос. крестьян, поселённых в Екатеринославской и Харьковской губ. и на землях Новороссии)»⁹, хоча Катеринославське намісництво саме й знаходилося в «Новоросії». Більш якісною є стаття краснодарського історика Б.Ю. Фролова, оприлюднена в місцевому енциклопедичному виданні¹⁰, хоча й тут читач не отримає точної інформації щодо території війська.

Набагато вищий рівень мають статті про ККВ, вміщені в новітніх українських енциклопедіях. Автор однієї з них (Є.Д. Петренко) повідомляє, що військо складалося з 10 полків загальною чисельністю 17,5 тисяч козаків¹¹, а не 10 тисяч чоловік, як писали раніше. Більш змістовною є стаття Р.І. Шияна, за даними якого на травень 1792 р. в 11 полках війська й двох командах налічувалося 14 445 осіб і 18 766 коней. Тут же наводиться важлива інформація: козаки ККВ 1794 р. проживали в 115 містах, містечках, поселеннях і 7 фортецях, де налічувалося приблизно 50 000 осіб. При цьому військо не було окремою адміністративно-територіальною одиницею¹². Саме ця інформація багато в чому пояснює, чому дослідники дотепер мають дуже розпливчасті уявлення щодо території війська.

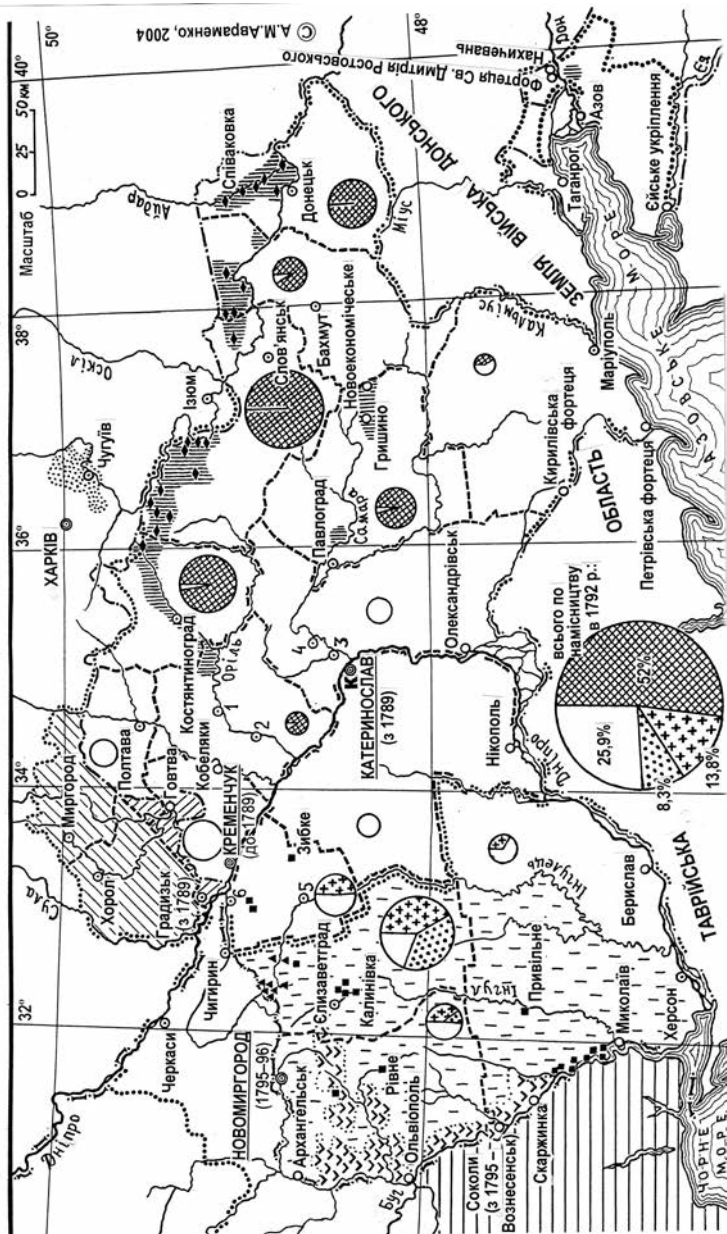
Формування ККВ було досить складним процесом. З липня 1787 р. численні однодворці Катеринославського намісництва були включені до складу козацького корпусу, який з 12 листопада

йменувався ККВ. 15 листопада 1787 р. до війська приєднали два Бузьких козацьких полки, які розташовувалися біля турецького кордону. Указом від 14 січня 1788 р. було передбачене зарахування до складу війська всіх мешканців міжріччя Інгулець і Південний Буг. У січні того ж року мастки князя Г.О. Потьомкіна, що містилися в Катеринославському намісництві біля польського кордону, були продані державі, а їхнє населення зараховане в козаки ККВ. Тоді ж до ККВ були приєднані розкольники, які мешкали від Кременчука до Миколаєва, Катеринославський кінний козацький полк, а також козаки, однодворці й державні селяни Чугуєва й сусідніх поселень на території Харківського намісництва. З 11 лютого 1788 р. до 23 липня 1789 р. ККВ іменувалося Корпусом передової варті Катеринославських регулярних козаків. 25 квітня 1788 р. у військо зарахували колишніх монастирських селян Катеринославського намісництва, а 23 червня 1789 р. відратовані Катеринославський кінний козацький полк (він став Конвойним князя Потьомкіна кінним козацьким полком) і Чугуївська легкокінна команда, що стала Чугуївським кінним козацьким полком. 8 квітня 1790 р. до ККВ були зараховані всі міщани й цехові Катеринославського намісництва, крім вірменів і греків.

1792 р. серед козаків ККВ однодворці складали 52%, міщани і цехові – 25,9%, розкольники – 13,8%, колишні поміщицькі селяни, викуплені державою, – 8,3%. Географічний розподіл цих спеціальних груп дуже відрізнявся за повітами: на сході й північному сході намісництва абсолютно переважали однодворці (див. карту). 5 червня 1796 р. ККВ було розформовано.

Хроніка В.Х. Казіна, дослідження О.І. Дружиніної, В.М. Кабузана, Р.І. Шияна та інших¹³, джерела, опубліковані В.К. Козиревим¹⁴, і деякі архівні документи¹⁵ дають досить ясне уявлення щодо структури війська й поетапної зміни його складу, дозволяють виявити всі необхідні населені пункти для створення карти. Деякі межі різних категорій землеволодіння й адміністративних одиниць були уточнені за українським історичним атласом Ю.І. Лози, формально створеним для середньої школи, а фактично значно перевищуючим обсяг шкільної програми¹⁶. Перенесення отриманої інформації на сучасну топографічну основу потребувало уточнення

КАТЕРИНОСЛАВСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО (1787–1796 рр.)

ФОРМУВАННЯ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА

(11.II.1788 – 23.VII.1789 р. – «Корпус передової стражі Катеринославських регулярних козаків»);

Території селищ однодворців, що з 3.VII.1787 р. були включені до складу козацького корпусу, з 12.XI.1787 р. – Катеринославського козацького війська (ККВ)

Територія, на якій усіх місцевих козацьких полків, що були зараховані до складу ККВ 15.XI.1787 р.

Територія, на якій усіх місцевих мешканців намічалось перевести до ККВ за наказом 14.I.1788 р.

Район селищ поміщицьких селян Г.О. Потьомкіна, що були продані державі та зараховані до ККВ у січні 1788 р. (біля лісів Чорного та Чуті).

Селища розкольників, що були зараховані до ККВ у січні 1788 р.

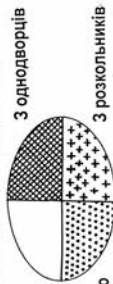

К Катеринославський кінний козацький полк, що був зарахований до ККВ у січні 1788 р.

Землі козаків, однодворців і державних селян Чугуєва та суміжних селищ, що були зараховані до ККВ у січні 1788 р.

Склад козаків неказачого походження, що були зараховані до ККВ (по повітам):

3 міщан і цехових

3 однодворців

3 поміщицьких селян, що були куплені державою

3 розкольників

Кордони Росії з Османською імперією до Яського договору 1791 р. і з Річчю Посполитою до 1793 р.

Межі Катеринославського намісництва до 1789 р. Території, приєднані до Катеринославського намісництва:

у 1789 р.

у січні 1792 р.

у 1795 р.

Межі Катеринославського та Вознесенського намісництв у 1795–1796 рр.

Межі повітів

Центри Катеринославського та Вознесенського намісництв, з зазначенням дат

Центри повітів, з зазначенням дат

Селища однодворців колишнього ККВ, що заснували 5 станиць на р.Кубань у 1802 і 1804 рр.

ПРИМІТКИ: 1) 25.IV.1788 р. до ККВ зараховані монастирські селяни Катеринославського намісництва. 2) 23.VI.1789 р. з ККВ відчислені Катеринославський кінний козацький полк (став Конвойним князя Потьомкіна кінним козацьким полком) і Чугуївська легкокіінна команда (стала Чугуївським конним козацьким полком). 3) 8.IV.1790 р. у ККВ зараховані міщани та цехові (окрім вірмен та греків) Катеринославського намісництва. 4) До 1789 р. Кременчук був центром Катеринославського намісництва та повіту.

ЦИФРАМИ НА КАРТІ ПОЗНАЧЕНО: 1 – Нехвороща, в 1784–94 рр. – Алексополь, 2 – Царичанка, в 1794–97 рр. – Алексополь, 3 – Новомосковськ (до 1794 р.), 4 – Новоселиця, з 1794 р. – Новомосковськ, 5 – Олександрія (до 1795 р. і з 1806 р.), 6 – Крипів, в 1795–1806 рр. – Олександрія.

назв низки перейменованих населених пунктів, а також адміністративних кордонів кінця XVIII ст. Чималу проблему викликало перенесення певних поселень на нове місце зі зміною назви. При цьому виявилось, що Нехвороща в 1784–1794 рр. називалася Алексополем (повітовий центр), а в 1794–1797 рр. Алексополем називалася вже Царичанка! Новомосковськ до 1794 р. перебував у місці впадання річки Кільчень у Самару, а 1794 р. центр повіту був перенесений у Новоселицю, яка тоді ж почала називатися Новомосковськом. Олександрія перебувала до 1795 р. на річці Інгулець, 1795 р. центр повіту був перенесений у Крилов, який став називатися Олександрією. Але 1806 р. центр повіту повернувся на колишнє місце, старі назви було відновлено, і Олександрія знову знаходилася на річці Інгулець. Ці випадки необхідно мати на увазі при вивченні адміністративно-територіального поділу регіону, але це ніяк не відображалось на історичних картах. Складена автором карта ККВ уперше була опублікована українською мовою 2007 р. у Росії¹⁷, нині вперше видається в Україні.

¹ Атлас з історії України (XVI–XVIII ст.). 8 клас / Упорядники: Д.В. Ісаєв, О.В. Гісем, О.О. Мартинюк. – К., 2001. – С. 14.

² Военная энциклопедия. – СПб., 1912. – Т. IX. – С. 319.

³ Советская историческая энциклопедия. – М., 1964. – Т. 5. – С. 484–485.

⁴ Радянська енциклопедія історії України. – К., 1970. – Т. 2. – С. 322.

⁵ Там само.

⁶ Советская военная энциклопедия. – М., 1977. – Т. 3. – С. 306.

⁷ Военная энциклопедия. – М., 1995. – Т. 3. – С. 159.

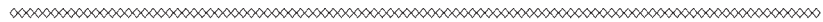
⁸ Отечественная история: История России с древнейших времён до 1917 года: Энциклопедия. – М., 1996. – Т. 2. – С. 135.

⁹ Казачество: Энциклопедия. – М., 2008. – С. 190.

¹⁰ Энциклопедический словарь по истории Кубани с древнейших времён до октября 1917 года. – Краснодар, 1997. – С. 164.

¹¹ Енциклопедія історії України. – К., 2007. – Т. 4. – С. 137.

¹² Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.–Запоріжжя, 2006. – С. 233–234.

¹³ *Казин В.Х.* Казачьи войска: Краткая хроника казачьих войск и иррегулярных частей. Справочная книжка Императорской Главной квартиры. – СПб., 1912; *Дружинина Е.И.* Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. – М., 1959; *Кабузан В.М.* Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.). – М., 1976; *Шиян Р.І.* Катеринославське козацьке військо (1787–1796 рр.) // Південна Україна XVIII–XIX століття. Записки наук.-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1998. – Вип. 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cossackdom.com/articles/s/shiyan_katervoisko.htm. – Назва з екрану.

¹⁴ *Козирєв В.К.* Матеріали до історії адміністративно-територіального устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття). – Запоріжжя, 1999.

¹⁵ Российский государственный военно-исторический архив, ф. ВУА, д. 18 727, ч. 1, л. 145–191; ф. 571, оп. 9, д. 1859, л. 67–68; ф. 558, оп. 2, д. 41, л. 114–117, 163–166.

¹⁶ Україна. Історичний атлас. 8 клас / Концепція атласу та авторське опрацювання мап – Ю. Лоза. – К., 1998.

¹⁷ *Авраменко А.М.* Новые карты для Атласа по истории казачества // Историко-географический сборник. – Краснодар, 2007. – Вип. 1. – С. 149.